

FOYDA SOLIG'INI HISOBLASH VA UNDIRISH ASOSLARI: KAMCHILIKLAR, MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Sultonov Rauf Komil o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18838149>

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi foyda solig'ini hisoblash va undirishning nazariy-iqtisodiy hamda normativ-huquqiy asoslari tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Foyda solig'ining davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi o'rni, korporativ sektor moliyaviy natijalariga ta'siri va investitsion muhit bilan o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot doirasida soliq bazasini aniqlash metodologiyasi, daromad va xarajatlarni tan olish mezonlari, amortizatsiya siyosati, zararlarni keyingi davrlarga ko'chirish tartibi hamda soliq stavkalarining iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi.

Shuningdek, amaldagi tizimda uchrayotgan asosiy muammolar — soliq hisobi va buxgalteriya hisobi o'rtasidagi tafovutlar, soliq imtiyozlarining ko'pligi, transfer narxlash bilan bog'liq xavflar hamda soliq ma'murchiligi samaradorligining yetarli darajada emasligi — chuqur o'rganiladi. Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida foyda solig'i bazasining yemirilishi (BEPS jarayonlari) hamda transmilliy operatsiyalar ustidan nazorat mexanizmlarini kuchaytirish zarurati alohida yoritiladi.

Kalit so'zlar: korporativ daromad, soliqqa tortish obyekti, soliqqa tortiladigan foyda, soliq yuklamasi, soliq rezidentligi, doimiy muassasa (permanent establishment), transfer baholash siyosati, amortizatsiya normasi, zararlarni qoplash mexanizmi, soliq rejalashtirish, soliq xavfi (tax risk), soliq intizomi, elektron deklaratsiya, fiskal barqarorlik ko'rsatkichi, soliq auditining risk modeli.

FUNDAMENTALS OF CALCULATING AND COLLECTING PROFIT TAX: SHORTCOMINGS, PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE

Abstract. This thesis analyzes the theoretical, economic and regulatory and legal foundations of calculating and collecting profit tax based on a systematic approach. The role of profit tax in the formation of state budget revenues, its impact on the financial results of the corporate sector and its relationship with the investment environment are scientifically substantiated. The research analyzes the methodology for determining the tax base, the criteria for recognizing income and expenses, depreciation policy, the procedure for transferring losses to subsequent periods, and the economic efficiency of tax rates.

The main problems encountered in the current system are also studied in depth - the differences between tax accounting and accounting, the abundance of tax benefits, the risks associated with transfer pricing, and the insufficient efficiency of tax administration. The erosion of the profit tax base (BEPS processes) in the context of globalization and the digital economy and the need to strengthen control mechanisms over transnational transactions are highlighted.

Keywords: corporate income, taxable object, taxable profit, tax burden, tax residency, permanent establishment, transfer valuation policy, depreciation rate, loss compensation mechanism, tax planning, tax risk, tax discipline, electronic declaration, fiscal sustainability indicator, tax audit risk model.

TAHLIL VA NATIJALAR

Foyda solig'ini hisoblash va undirish mexanizmlarining amaldagi holatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur soliq turi davlat byudjeti daromadlarining barqaror manbai sifatida muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, uning samaradorligi bevosita soliq bazasining aniqligi, stavkalar darajasi, imtiyozlar tizimi va soliq ma'murchiligining ishlash mexanizmlariga bog'liqdir.

Tahlil jarayonida foyda solig'i tizimining iqtisodiy va institutsional jihatlarini kompleks ravishda baholandi.

Birinchidan, soliq bazasini shakllantirish mexanizmi o'rganilganda, daromad va xarajatlarni tan olish mezonlari amaliyotda ayrim murakkabliklarni keltirib chiqarayotgani aniqlandi. Ayniqsa, amortizatsiya hisoblash tartibi, zararlarni keyingi davrlarga ko'chirish qoidalari va ayrim xarajat turlarining soliqqa tortiladigan bazadan chiqarilishi bo'yicha turlicha talqinlar uchramoqda. Bu esa korxonalar uchun qo'shimcha ma'muriy xarajatlarni va soliq organlari bilan nizolar ehtimolini oshiradi. Natijada, tizimning shaffofligi va soddaligi yetarli darajada ta'minlanmayapti.

Ikkinchidan, soliq imtiyozlari samaradorligi tahlil qilindi. Ma'lum tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida berilayotgan imtiyozlar investitsion faollikni oshirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq imtiyozlarning haddan tashqari ko'pligi soliq tizimini murakkablashtiradi hamda byudjet tushumlarining kamayishiga olib keladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, imtiyozlar tizimini inventarizatsiya qilish va ularni natijadorlik mezonlari asosida baholash zarur.

Uchinchidan, transfer narxlash va xalqaro operatsiyalar bilan bog'liq masalalar muhim muhokama obyekti bo'ldi. Globallashtirish jarayonlari natijasida transmilliy kompaniyalar o'rtasidagi bitimlarda foydani past soliq stavkasi qo'llaniladigan hududlarga ko'chirish xavfi mavjud. Bu esa milliy soliq bazasining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Tahlil shuni ko'rsatadiki, xalqaro standartlarga mos nazorat mexanizmlarini joriy etish va hujjatlashtirish talablarini kuchaytirish foyda solig'i tushumlarining barqarorligini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, soliq ma'murchiligi va raqamlashtirish jarayonlari baholandi. Elektron deklaratsiya tizimi, ma'lumotlar bazalarining integratsiyasi va avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlari soliq intizomini oshirishga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar orqali riskli operatsiyalarni aniqlash va soliq tekshiruvlarini maqsadli tashkil etish imkoniyati kengaydi. Biroq kichik biznes subyektlarida raqamli tizimlarga moslashish bilan bog'liq muammolar saqlanib qolmoqda.

Beshinchidan, buxgalteriya hisobi va soliq hisobi o'rtasidagi tafovutlar ham tahlil qilindi.

Mazkur tafovutlar korxonalar uchun ikki xil hisob yuritish zaruratini yuzaga keltiradi va bu ma'muriy yukni oshiradi. Hisob tizimlarini uyg'unlashtirish orqali jarayonni soddalashtirish mumkinligi aniqlandi.

Foyda solig'ining fiskal ahamiyatini baholash uchun 2019–2024-yillar kesimidagi makroiqtisodiy va byudjet ko'rsatkichlari asosida kompleks tahlil o'tkazildi. Mazkur davr O'zbekiston iqtisodiyoti uchun turli bosqichlarni — barqaror o'sish, pandemiya sharoitidagi pasayish, tiklanish va barqarorlashuv davrlarini o'z ichiga olgani bilan ahamiyatlidir. Shu bois foyda solig'i tushumlarining dinamikasi iqtisodiy jarayonlarga sezgir indikator sifatida namoyon bo'ladi.

2019-yilda davlat byudjeti daromadlari 112 trln so'mni tashkil etgan bo'lib, shundan 21,4 trln so'mi foyda solig'i hissasiga to'g'ri kelgan. Bu umumiy daromadlarning 19,1 foizini tashkil etadi. YAIM hajmi 511 trln so'm bo'lib, foyda solig'ining YAIMga nisbatan ulushi 4,2 foizni tashkil qilgan. Iqtisodiy o'sish sur'ati 5,7 foiz darajasida bo'lgan.

Mazkur ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, foyda solig'i 2019-yilda byudjet barqarorligining asosiy manbalaridan biri bo'lgan. Korporativ sektor faoliyatining yuqori natijalari va sanoat ishlab chiqarishining kengayishi soliq bazasining mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

2020-yilda pandemiya sharoiti tufayli iqtisodiy faollik pasaydi. YAIM 580 trln so'mni tashkil etdi, real o'sish atigi 1,9 foiz bo'ldi. Foyda solig'i tushumlari 18,6 trln so'mga tushib, 2019-yilga nisbatan qariyb 13 foiz kamaydi. Byudjet daromadlari 132 trln so'm bo'lgan bo'lsa, foyda solig'ining ulushi 14,1 foizgacha pasaydi.

Bu davrda soliq imtiyozlari, to'lov muddatlarini kechiktirish va korxonalar foydasining qisqarishi asosiy omillar bo'ldi. YAIM oshgan bo'lsa-da, korporativ daromadlar pasaygani sababli foyda solig'i tushumlari kamaydi. Bu holat foyda solig'ining iqtisodiy kon'yunkturaga yuqori darajada bog'liqligini tasdiqlaydi.

2021-yilda iqtisodiy tiklanish jarayoni boshlandi. YAIM 734 trln so'mga yetdi (o'sish 7,4%). Foyda solig'i tushumlari 26,8 trln so'mni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 44 foiz o'sdi.

Davlat byudjeti daromadlari 164 trln so'mga yetdi va foyda solig'ining ulushi 16,3 foizni tashkil etdi.

Mazkur o'sish korxonalar foydasining tiklanishi va ishlab chiqarish hajmlarining kengayishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, soliq ma'murchiligini raqamlashtirish va nazorat mexanizmlarining kuchaytirilishi tushumlarning oshishiga qo'shimcha omil bo'ldi.

2022-yilda YAIM 888 trln so'mga yetdi (o'sish 5,7%). Foyda solig'i tushumlari 34,5 trln so'mni tashkil etdi, bu 2021-yilga nisbatan 28 foiz o'sishni anglatadi. Byudjet daromadlari 202 trln so'm bo'lib, foyda solig'ining ulushi 17,1 foizni tashkil etdi. YAIMga nisbatan ulushi 3,9 foiz bo'ldi.

Bu davrda eksport hajmi va sanoat ishlab chiqarishining ortishi soliq bazasining kengayishiga xizmat qildi. Transfer narxlash ustidan nazoratning kuchayishi va yirik korxonalar rentabelligining oshishi ham tushumlarga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

2023-yilda YAIM 1 020 trln so'mga yetdi (o'sish 6,0%). Foyda solig'i tushumlari 41,7 trln so'mni tashkil etdi. Byudjet daromadlari 246 trln so'm bo'lib, foyda solig'ining ulushi 16,9 foiz darajasida shakllandi.

Muhim jihat shundaki, raqamlashtirilgan soliq ma'murchiligi natijasida qo'shimcha 3,2 trln so'm yashirin aylanmalar aniqlanib undirilgan. Bu esa soliq nazorati samaradorligining oshganini ko'rsatadi.

2024-yilda YAIM 1 180 trln so'm atrofida shakllandi. Foyda solig'i tushumlari 49–52 trln so'm oralig'ida bo'ldi. Byudjet daromadlari 290 trln so'mga yaqinlashdi. Foyda solig'ining ulushi 17–18 foiz darajasida saqlanib qolindi.

Agar 2024-yil yakuniy ko'rsatkichi 50 trln so'm deb olinsa, 2019-yilga nisbatan foyda solig'i tushumlari 2,3 baravar oshgan bo'ladi. Bu esa iqtisodiy o'sish, inflyatsion omillar va soliq ma'murchiligi islohotlarining qo'shma ta'siri natijasidir.

XULOSA

2019–2024-yillar kesimidagi statistik tahlil foyda solig'ining davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishdagi o'rni yuqori va barqaror ekanligini ko'rsatdi. Mazkur davrda foyda solig'i tushumlari 21,4 trln so'mdan 49–52 trln so'mgacha oshib, qariyb 2,3 baravar ko'paydi. Bu o'sish iqtisodiy faollikning kengayishi, korporativ sektor daromadlarining ortishi hamda soliq ma'murchiligini raqamlashtirish choralari bilan bevosita bog'liqdir.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, foyda solig'i iqtisodiy kon'yunkturaga sezgir soliq turi hisoblanadi. 2020-yildagi pandemiya sharoitida tushumlarning qisqarishi va 2021-yildagi 44 foizlik tiklanish bu bog'liqlikni yaqqol namoyon etdi. Shu bilan birga, foyda solig'ining byudjet daromadlaridagi ulushi 16–19 foiz oralig'ida barqaror shakllanib, uning fiskal ahamiyati yuqorilgini tasdiqladi.

Statistik natijalar shuni ham ko'rsatdiki, raqamli soliq ma'murchiligi va riskga asoslangan nazorat tizimlari tushumlarning shaffofligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. 2023-yilda qo'shimcha 3,2 trln so'm yashirin aylanmalar aniqlanishi nazorat mexanizmlarining samaradorligini ko'rsatadi. Bu jarayon kelgusida ham foyda solig'i bazasining kengayishiga xizmat qilishi mumkin.

Foyda solig'i fiskal barqarorlikni ta'minlovchi asosiy instrumentlardan biri bo'lib qolmoqda. Uni takomillashtirish yo'nalishlari sifatida soliq bazasini soddalashtirish, imtiyozlarni optimallashtirish, transfer narxlash ustidan nazoratni kuchaytirish va raqamli ma'murchilikni yanada rivojlantirish ustuvor vazifa bo'lib qoladi. Mazkur chora-tadbirlar byudjet tushumlarining barqaror o'sishini ta'minlash bilan birga, investitsion muhitni yaxshilash va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5468-son Farmoni "Soliq ma'murchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". – Toshkent, 2018.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". – Toshkent, 2022.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat byudjeti ijrosi bo'yicha yillik hisobotlar (2019–2024 yy.). – Toshkent, 2024.
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar to'plami. – Toshkent, 2023.
6. Abdug'aniev A. Soliq tizimi va uni isloh qilish yo'nalishlari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
7. Jo'rayev T. Korporativ moliya va soliqqa tortish asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
8. Xudoyqulov S. Fiskal siyosat va byudjet barqarorligi. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2022.

9. Yuldashev N. O'zbekistonda soliq ma'murchiligi samaradorligini oshirish masalalari. – Toshkent: Universitet, 2021.
10. OECD. Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations. – Paris: OECD Publishing, 2022.
11. OECD. Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) Action Plan Reports. – Paris: OECD Publishing, 2015.
12. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. – New York: W.W. Norton & Company, 2000.